

IN MEMORIAM

Arno J. Mayer (1926. – 2023.)

Povjesničar Arno J. Mayer, professor emeritus europske povijesti na Sveučilištu Princeton, preminuo je 2023. u 97. godini. Riječ je o razmjerno neuobičajenom povjesničaru (u naslovu nekrologa u *New York Timesu* stoji „neortodokсни povjesničar“) koji je objavljivao studiozne knjige o historiografski vrlo različitim područjima, nastojeći iznositi originalne teze koje su nerijetko doživljavane i kao provokativne. U tom je smislu bio vrlo samosvojni autor koji nije bio dio neke historiografske škole ili grupe.

Mayerovo historiografsko usmjerenje vezano je uz modernu i suvremenu povijest, s neobično širokim rasponom interesa i područja o kojima je pisao – od političke i diplomatske povijesti 19. i 20. stoljeća preko posebnog fokusa na Francusku i Rusku revoluciju te Prvi i Drugi svjetski rat do Holokausta i povijesti Izraela. Iako je na prvi pogled možda teško uočiti izravne poveznice među svim tim područjima, one dakako postoje, napose u načinu njihove historiografske obrade. To se primjerice odnosi na isticanje snažnog međunarodnog karaktera svih tih povijesnih tema, kao rezultat Mayerova inicijalnog interesa za političku i diplomatsku povijest, odnosno povijest međunarodnih odnosa, vidljivog u njegovim prvim knjigama proizašlim iz rada na disertaciji: *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918* (1959.) i *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919* (1967.). Za potonju knjigu dobio je nagradu Američkog povijesnog udruženja (*American Historical Association*).

Mayerove knjige povezuje i želja za formuliranjem jakih teza i iznošenjem novih tumačenja. Primjerice u knjizi *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (1981.) radi se o ukazivanju na to da su europski „stari režimi“ trajali i imali snažnog političkog utjecaja bitno duže nego što se to smatralo. Nisu dakle okončani Francuskom revolucijom 1789. ili revolucijama 1848. godine, nego su, prema autoru, snage starog poretka i dalje zadržale otpornost, prilagodljivost i mogućnost ponovne mobilizacije te igrale važnu ulogu u izbujanju Prvog svjetskog rata, ali i djelujući na političkoj sceni i nakon toga. Stoga je Mayer na Prvi i Drugi svjetski rat gledao ne samo povezano već i objedinjeno, nazivajući ga Tridesetogodišnjim ratom. Prema Mayeru, druga polovica 19. stoljeća i prva polovica 20. stoljeća (s fokusom u toj knjizi na period 1848. – 1914.) nisu samo razdoblja snažnih promjena, napretka i modernosti (kako su to dominantno prikazivali povjesničari), nego i ustrajnosti starog poretka i „predmodernosti“ te treba voditi računa o oba ta aspekta, i to u njihovoj interakciji i međuzavisnosti. Zbog toga su tu Mayerovu knjigu kao iznimno izazovnu ili čak revolucionarnu označavali povjesničari Carlo Ginzburg i Pierre Vidal-Naquet, a sličnim su epitetima opisivane i neke druge njegove knjige.

Interpretativno kretanje posve novim historiografskim putevima, praćeno eksplicitnim ili implicitnim polemiziranjem s prevladavajućim interpretacijama, povlačilo je sa sobom svijest o svim rizicima koje to donosi i izlagalo Mayera mnogim kritikama. To se posebno odnosi na knjigu *Why Did the Heavens Not Darken? The “Final Solution” in History* (1988.) u kojoj se Mayer hvata u koštac s problematikom Holokausta, za koji dosljedno koristi termin judeocid. Središnja Mayerova teza jest da je za puni prijelaz na „konačno rješenje“, odnosno genocid nad Židovima i njihovo sustavno masovno ubojstvo, presudan okidač bio Drugi svjetski rat, a napose nacistički neuspjeh u pohodu na Sovjetski Savez. Napominje da treba imati u vidu da je – uz antisemitizam – važnu ulogu u nacističkoj ideologiji otpočetak imao antiboljševizam (kao dva međusobno povezana ideološka polazišta snažno prisutna u zloupotrebljavanom pojmu „judeoboljševizam“). Prema Mayeru, iznimna radikalizacija i propast te opsesivne istočne kampanje na SSSR 1941. godine vođene na sve ili ništa, na život ili smrt – u širim okolnostima totalnog rata – povezana je i, štoviše, presudno je potaknula krajnju osvetničku radikalizaciju u odnosu prema Židovima i njihovom potpunom uništenju.

Navedena Mayerova teza o judeocidu – iako dolazi od povjesničara koji je sam bio Židov i bježao pred nacistima – izazvala je s jedne strane iznimno podijeljene reakcije i brojne kritike, osobito među izraelskim i američkim povjesničarima koji se bave Holokaustom. S druge strane, takvo postavljanje judeocida u širi okvir europske povijesti, praćeno pažljivom i iscrpnom historizacijom i kontekstualizacijom svih tadašnjih događaja i okolnosti u kojima se odvijao, primjer je Mayerova snažnog metodološkog ishodišta u kontekstualizacijskom pristupu. Osim što je takva kontekstualizacija povijesnih događaja još jedna osobito karakteristična poveznica njegovih djela, ona je i ključna odrednica Mayerova historiografskog opusa. Pritom povezivanje naizgled slabo povezanih događanja traži snažnu historijsku imaginaciju, tako svojstvenu Mayerovim djelima, na što je već upozorio Enzo Traverso.

Sve su te odrednice vidljive i u Mayerovoj knjizi *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* (2000.), za koju ga je također nagradilo Američko povijesno udruženje. I u njoj se hvata u koštac s kontroverznom temom revolucionarnog nasilja i terora – obuhvaćajući u komparativnom zahvatu Francusku i Rusku revoluciju – te polemizira s prevladavajućim interpretacijama i pokušava ponuditi novo tumačenje. Mayer smatra da revolucije zapravo nema bez nasilja i terora, bez građanskog i međunarodnog rata, kao i ikonoklazma i religijskog konflikta te sukoba sela i grada. Ističe da je na revolucionarno nasilje utjecalo više faktora, pri čemu je važnu ulogu imalo i snažno suprotstavljanje revoluciji. Zbog toga drži da treba gledati povezano na revoluciju i kontrarevoluciju, koje međusobno utječu jedna na drugu. Za pitanje kontrarevolucije posebno je senzibiliziran s obzirom da je o njoj objavio zasebnu knjigu *Dynamics of Counterrevolution in Europe, 1870–1956: An Analytic Framework* (1971.).

Mayerovo fokusiranje na kontekstualizaciju vidljivo je i u spomenutoj knjizi o Francuskoj i Ruskoj revoluciji budući da smatra kako revolucionarno nasilje nije primarno vođeno demonskim vođama ili ideologijom već je presudno određenom kontekstom, kontingentnim okolnostima i događajima koji su se ubrzano odvijali, iako je dakako i ideologija igrala važnu ulogu. Premda nije bio dio nekih historiografskih škola, Mayer pripada onim autorima koji iznose kontekstualistička tumačenja masovnog nasilja. O Mayerovoj poziciji u svjetlu različitih tumačenja nasilja pisao je Enzo Traverso u knjizi *L'histoire comme champ de bataille: interpréter les violences du XXe siècle* (2012.), prevedenoj na srpski pod naslovom *Istorija kao bojno polje. Interpretiranje nasilja 20. veka* (2020.).

U namjeri pružanja jakih teza i novih interpretacija ovdje navedenih tema dugotrajnosti „starog režima“, revolucionarnog nasilja i judeocida, Mayer se prvenstveno oslanjao na već objavljene primarne izvore i sekundarnu literaturu, usmjeravajući se na novo čitanje tih velikih tema o kojima je već toliko pisano i o kojima nije nimalo jednostavno dati neko novo tumačenje. To je podrazumijevalo jako mnogo pažljivog čitanja brojne i raznolike literature kako bi se pozicionirao u odnosu spram postojećih interpretacija te pronašao onu literaturu koja će mu poslužiti kao konceptualni oslonac i inspiracija za vlastite poglede i tumačenja (navodio je u predgovorima svojih knjiga da je učio iz svega što je tako obilno čitao). Čitanje je osim historiografske posebno uključivalo i teorijsku literaturu u rasponu od politološke do sociološke. Iščitanje opsežne literature povlačilo je pak sa sobom i duga pripremanja (i po deset godina) većine njegovih knjiga, koje su osim toga bile gusto i pažljivo pisane te razmjerno opsežne poput, primjerice knjige *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* koja ima preko 700 stranica.

Mayerov opus sadržajno je pretežno fokusiran na političku povijest, zahvaćajući – ovisno o problematici – i u socijalnu, ekonomsku i kulturnu povijest te nastojeći ulaziti u dubinu i biti sveobuhvatan, pri čemu je pledirao za integrativan pristup. Nije se stoga slagao s očvidnim po-

rastom fragmentacije povijesne znanosti na sve manje teme i sve razdvojenije pristupe te ispuštanje političke povijesti iz njih. Držao je politiku, ideologiju i rat ključnim povijesnim faktorima. Bio je povjesničar širokih zamaha, kako u odabiru tema, tako i njihovoj obradi. Pritom je njegov profil kao povjesničara bio naglašeno komparatistički. To je vidljivo već u naslovu knjige *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*, koja uspoređuje Francusku i Rusku revoluciju, ali i ukupnom načinu na koji pristupa obrađivanim povijesnim problemima.

Osim toga, ono što je posebno specifično za Mayera vrlo je originalno kompariranje pojava iz različitih povijesnih perioda, među kojima su i oni iz dalje prošlosti. U knjizi *Why Did the Heavens Not Darken? The "Final Solution" in History* to je primjerice usporedba (prvog) Tridesetogodišnjeg rata 1618. – 1648. i onoga što Mayer naziva (drugim) Tridesetogodišnjim ratom 1914. – 1945., kao i Hitlerova „svetog rata“, odnosno pohoda na Rusiju 1941. s Prvim križarskim pohodom 1095. – 1099. godine. Razumije se da takve usporedbe zahtijevaju silnu historijsku erudiciju. No sve je to doprinosilo nastojanju za pružanjem nijansiranih i kompleksnih tumačenja, bez obzira koliko se s njima slagali ili ne. Povrh toga, Mayer je bio stilist koji je pisao pažljivo oblikovanim i zahtjevnim jezikom.

U napisima povodom Mayerove smrti navodeno je da je bio pod utjecajem marksizma, odnosno blizak neortodoksnom marksizmu. To je karakteristično za Mayerova prva djela u kojima je spominjao nastojanja za realizacijom njemu svojstvene vrlo specifične marksističke historije, dok to u kasnijim djelima ipak neće navoditi, zadržavajući međutim interes za cjelinu i međusobnu povezanost raznih područja. Spomenut će i u svojim kasnijim djelima Karla Marxa, ali će se možda još više referirati primjerice na Maxa Webera i Hannu Arendt te mnoge druge autore. Kada je riječ o odnosu prema povjesničarima, u predgovorima svojih djela isticao je razgovore i diskusije s povjesničarima Hans-Ulrichom Wehlerom, Françoisom Furetom, Carlom Schorskeom, Pierreom Vidal-Naquetom, Hansom Mommsenom, Raulom Hilbergom i drugima koji su mu davali svoje kritičke komentare, pri čemu su nerijetko pripadali drugačijim ideološkim pozicijama.

Više od referiranja na marksizam, u svojim je kasnijim djelima navodio za sebe da pripada lijevim povjesničarima (smatrajući da se svi povjesničari neizbježno ideološki pozicioniraju), odnosno tradiciji židovske ljevice – u principu disidentskoj poziciji – osobito kritičnoj prema nacionalizmu, kako je isticao. Zbog toga je smatrao da je – uz puno uvažavanje svih razmjera judeocida – itekako pozvan polemizirati s određenim prevladavajućim tumačenjima kako povijesti Holokausta i značenja koja mu se pridaju u kolektivnom pamćenju (pledirajući za uzimanje u obzir i drugih žrtava) tako i povijesti Izraela. Uz već spomenutu knjigu *Why Did the Heavens Not Darken? The "Final Solution" in History*, to je vidljivo i u knjizi *Plowshares into Swords: From Zionism to Israel* (2008.), koja je također izazvala vrlo podijeljena reagiranja i kritike.

Neovisno o različitim reakcijama koje je izazivao ili još uvijek izaziva, Mayer svakako može biti historiografski i intelektualno poticajan bez obzira iz kojeg ga metodološkog ili političkog spektra čitali. Treba spomenuti da je u nekrolozima navedeno kako je u visokoj dobi radio na opsežnom rukopisu svojih sjećanja, koja bi zasigurno bila vrlo zanimljiva za čitanje. Bijeg iz Europe pred nacističkim nadiranjem, sudjelovanje u američkoj vojsci u Drugom svjetskom ratu, protestiranje protiv rata u Vijetnamu, samo su neki od mnogobrojnih slojeva njegove biografije. U svakom slučaju, riječ je povjesničaru koji je u turbulentnim društveno-političkim okolnostima tražio neki svoj vlastiti historiografski i intelektualni put, ne preuzimajući unaprijed dominantna tumačenja i prešutne pretpostavke nego ih kontinuirano propitujući.

Stoga je ovaj nekrolog s jedne strane dodatno skretanje pozornosti na Arna Mayera, s obzirom da kod nas uopće nije preveden, iako se dio domaćih povjesničara i autora referirao na njega ili koristio njegova djela. Tako je Marko Kostanić objavio nekrolog „Arno J. Mayer (1926. – 2023.), sinonim za povjerenje“ (*Bilten*, 21. prosinca 2023.). S druge strane, tekst nekrologa je i određeni iskaz mog osobnog poštovanja. Naime, Mayerovu knjigu *The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions* obrađivao sam na seminaru iz kolegija „Europska i svjetska povijest 19. stoljeća“ na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, ne znajući prethodno ništa o njemu kao povjesničaru. Knjiga me se jako dojmila, a potom me zainteresirao i on kao povjesničar, te sam napisao članak „Komparativna historija revolucija Arna J. Mayera“ (*Zbornik Drage Roksandića*, 2019., str. 953-962.). U mom tekstu nekrologa već je navedeno mnogo toga po čemu mi je sve bio poticajan taj samosvojni povjesničar od kojeg sam mnogo naučio. Ističući zaključno samo jedan aspekt, to bi u svakom slučaju bila još jedna potvrda važnosti kritičkog odmaka od prevladavajućih interpretacija i originalno traženje vlastitih puteva.

Branimir Janković